

AŞIĞ ABBAS TUFARQANLININ POETİK DİLİ

Xülasə

Hər bir sənətkar kimi aşıqlar da öz zamanının yetirmələridir. Bu baxımdan, onların dil və üslub xüsusiyyətlərinə dövrün də böyük təsiri vardır.

Məqalədə də məhz Azərbaycan aşığı poeziyasının dilindən danışılır. Bu baxımdan, Abbas Tufarqanlının poetik dili araşdırmaya cəlb olunur. Aşığın dilindəki fərqli məqamlar linqvistik cəhətdən tədqiq olunur. Abbas Tufarqanlının dilindəki bir sıra sözlərin üslub məqamlarına diqqət edilir. Bu anlamda, aşığın şeirlərindəki köməkçi nitq hissələrinin üslub keyfiyyətləri üzə çıxarılır. Bundan başqa, aşığın dilindəki aforizm xarakterli fikirlərə də müəyyən qədər yer verilir.

Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil faktları ilə təsdiq olunur.

Açar sözlər: *söz, ifadə dil, üslub, poeziya*

Ashiq Abbas Tufarganlı's poetic language

Summary

Like any artists, ashugs are the product of their time. From this point, the period also has a great influence on their language and style features.

The article deals with the language of Azerbaijani ashug poetry. From this point, Abbas Tufarganlı's poetic language is involved into the research. Different points in the language of the ashug are studied linguistically. Attention is paid to the stylistic features of a number of words in Abbas Tufarganlı's language. In this sense, the stylistic qualities of the auxiliary parts of speech in the poems of the ashug are researched. In addition, aphoristic thoughts in the language of the ashug, are given some space.

The scientific and theoretical ideas are put forward in the article and confirmed by linguistic facts.

Key words: *word, expression language, style, poetry*

Aşıq poeziyası, ümumiyyətlə, ədəbiyyat, həm də dilə xidmət faktıdır. Aşıqlar bir tərəfdən ədəbiyyatımıza xidmət etmişlərsə, digər tərəfdən dilimizin inkişafında nəzərə çarpacaq dərəcədə rol oynamış, onun leksik-qrammatik və semantik baxımdan zənginləşməsində konkret fəaliyyət göstərmişlər.

Hər bir sənətkar kimi aşıqlar da öz zamanının yetirmələridir. Bu baxımdan, onların dil və üslub xüsusiyyətlərinə dövrün də böyük təsiri vardır. Janr özəllikləri, dəyişmələr, poetik şəkillərin çoxalması aşığı dilində yeniliklər yaranmasına səbəb olmuşdur.

Məlumdur ki, hər bir qələm əhli öz dövrünün ədəbi dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Buna görə də Azərbaycan bədii dili tarixinin araşdırılmasında müxtəlif dövrlərin söz ustalarının yaradıcılığı maraqlı və ən uyğun qaynaqlardan biridir. Bu mənada, Abbas Tufarqanlı diqqətə dəyər sənətkarlardandır.

Ozan-aşıq sənətində zirvə fəth etmiş ustad aşıqlardan olan Abbas Tufarqanlı saz-söz bacarığı ilə yüksəkliyə çatmış aşıqlardandır. O öz əsərləri ilə təkcə aşığı poeziyasına xidmət etməmiş, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin gözəllik və dərinliklərini təcəssüm etdirmişdir.

Budur gəldi bahar fəslü,
Dağların lala vaxtıdır.
Açılıbdı qızıl güllər,
Bülbülün bala vaxtıdır (Tufarqanlı, 2017: 79).

Aşığın dilində şeir dilinə məxsus axıcılıq o qədər qüvvətli, sözlərin poetik təqdimi o qədər güclüdür ki, istər-istəməz tərəvətli poeziya ilə qarşılaşırsan. Və sözlərin düzümlü onları deyilişində musiqi ovqatı yaradır. Bu prosesdə dilə qeyri-adi həssaslığın da müəyyən qədər rolu vardır.

Abbas Tufarqanlının, demək olar ki, bütün əsərləri onun üslub keyfiyyətlərini müəyyənləşdirərək bədii dil xüsusiyyətlərini təqdim edə bilər. Sözsüz ki, burada xalq danışığı dilinin, ağız ədəbiyyatının təsiri unudulmamalıdır. “Abbas Tufarqanlı şerinin bədii-üslubi tərkibinə diqqət yetirdikdə onun yaradıcılıq qaynağının ana axarında dərin qatlardan gələn folklor ənənələrinin, xüsusən də çoxəsrlik ozan-aşıq sənəti təcrübəsinin, sözün geniş mənasında Dədə Qorqud ruhunun dayandığı aşığı şəkildə gözə çarpır” (Qasımlı, 2017: 486).

Yarı ağ libada gördüm,
Yarı ağılı badə gördüm.
Yarı ağılı bada gördüm,
Gülgəz, indi, Gülgəz, indi (Tufarqanlı, 2017: 80).

Aşıq dpoeziyasında cinasın ən böyük ustadı Sarı Aşıq olsa da, onunla eyni yüzillikdə yaşayan Abbas Tufarqanlının da bu sahədə ustalığına söz ola bilməz. O, Azərbaycan ədəbiyyatında cığalı təcnisin yaradıcısı hesab olunur. Bu təcnisin cığa hissəsi bayatı formasında olduğundan cinasların işlənməsi təbiidir. “Cinas qafiyələrə Abbas Tufarqanlı yaradıcılığında meyil o qədər güclüdür ki, onun hətta qoşma və gəraylılarında da tez-tez bu səpkili qafiyələrə müraciət etməsi qabarıq görüntü ilə nəzərə çarpır. Bu, ustadın zəngin söz ehtiyatına malik olmasının və ana dilinin poetik-üslubi çalarlarını dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilməsinin əyanıdır” (Qasımlı, 2017: 491-492).

Yuxarıdakı gəraylının dilində “ağ libada” (ağ paltarda), “ağılı badə” (zəhərli badə) və “ağılı bada” (ağılı getmiş) ifadələrinin cinas keyfiyyəti diqqəti çəkir. Məlumdur ki, dildə cinas qafiyələrin yaranmasında omonimlik hadisəsinin böyük rolu vardır. Bu hadisə dildə mürəkkəb məsələ hesab edilir və tarixi kateqoriya kimi maraqlı, dili zənginləşdirən proseslərdən biridir. “Dilin eyni formalı müxtəlif dil vahidləri arasında omonimlik münasibəti ola bilər. Semasiologiyanın bir sıra məsələləri, xüsusən söz problemi, onun mənası omonimlərlə çox bağlıdır” (Həsənov, 2007: 5)

Nə ağlarsan, nə sızlarsan,
Bir dərdi beş olan könlüm!
Axırda zünnar bağlarsan,
Qəmə yoldaş olan könlüm (Tufarqanlı, 2017: 80).

Bu gəraylının nümunə verilən mətnində cəmi iki cümlə var: birinci və üçüncü misralar. İkinci və dördüncü misralar isə xitablardan ibarətdir. Əsərin dil gözəlliyi burasındadır ki, xitab cümlə üzvləri ilə qrammatik baxımdan bağlı olmasa da, aşığın dilində əsas fikrin məna yükünə şərik olur. Bu anlamda, bədii dildə kövrək məqamlar yaratmaqda, ümumiyyətlə, lirik-emosional notlar, həzin hisslər ifadə etməkdə Abbas Tufarqanlı seçilən aşıqlardandır.

Duman, gəl get bu dağlardan,
Dağlar yenə bar eyləsin.
Nə gözlərim səni görsün,
Nə könlüm qubar eyləsin (Tufarqanlı, 2017: 81).

Abbas Tufarqanlının dilində qafiyələrin oynaqlığı sözlərdən sənət incilərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Aşığın “Mən deyiləm” adlı qoşması dil-üslub zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən poetik nümunələrdəndir:

Nə baxırsan, gözü qanlı haramı,
Sən deyən günahkar ya mən deyiləm (Tufarqanlı, 2017: 83).

Qoşmanın dilindəki “ya” sözü maraqlı oyadır. Belə ki, çağdaş dilimizdə bu söz bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirir. Yəni bölüşdürmə bağlayıcılarından biri *ya*, *ya da* bağlayıcısıdır. Lakin Abbas Tufarqanlının dilində bu sözün ədat kimi istifadə edilməsi. Burada *ya* sözü *ha* və *axı* qüvvətləndirici ədatlarının mövqeyindədir, lakin daha çox *axı* ədatının mənasına uyğun gəlir.

Abbas ağlar, bağ bağçamı yoldular,
Zülm eyləyib qönçə gülüm aldılar,
Hərcaıylar qaş oynadıb güldülər,
Gülən bir özgədir, ya mən deyiləm (Tufarqanlı, 2017: 83).

Orta dövrün ədəbi materialları üzərində aparılan araşdırmalar həmin tarixi zamanda ədatın işlək olduğunu göstərir. Bu mənada, Samət Əlizadənin (1996: 19) XVI yüzilliyə aid ədəbi dilimizlə bağlı tədqiqatlarında da

həmin fikir öz təsdiqini tapmışdır. O, ədatın məhsuldarlığını və bu köməkçi nitq hissəsinin müasir dilimiz üçün səciyyəviliyini qeyd edir: “XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində ədat kateqoriyası kifayət qədər söz varlığına malik olmuş və müasirdə dildə də işlənməkdədir”. Bu mənada, XVII yüzilliyin ədəbi dili də diqqəti cəlb edir. Aşıq Abbas Tufarqanlının əsərlərində *ya* sözünün ədat kimi işlənməsi çağdaş türk dili üçün səciyyəvi olsa da, müasir dilimiz üçün arxaik plana keçmişdir.

Aşığın dilindəki diqqəti çəkən dil faktlarından biri də köməkçi nitq hissəsi məqamında işlənmiş “ay” sözüdür. Maraqlı burasıdır ki, dilimizin morfolojiyasında bu söz nidaların arasında çağırış anlamı ifadə edən söz kimi verilib və bu fikir artıq formalaşmışdır. Lakin Abbas Tufarqanlının dilində həmin dil vahidi də ədat mövqeyinə malikdir:

Başına döndüyüm alagöz Pəri,
Apardın ağlını, ay bu yanda dur!
Ağıl başda olmaz, ruh da bədəndə,
Eylədin tarümar, ay bu yanda dur! (Tufarqanlı, 2017: 83).

Maraqlıdır ki, qoşmanın möhürbəndində sözügedən dil vahidi dörd dəfə müxtəlif üslub məqamlarına salınımışdır. Bu, aşığın dilin məna qatlarına bələdliyini göstərən faktorlardan biridir:

Abbasam, dövrüm ay belə keçdi,
Dolandı ruzigar, ay belə keçdi,
Sallandı bir Pərim, ay belə keçdi,
O səbəbdən dedim, ay bu yanda dur! (Tufarqanlı, 2017: 83).

Burada *ay* sözünün ədat kimi qüvvələndirici xüsusiyyətindən başqa, leksik-semantik anlamından da ustalıqla istifadə edilmişdir. Belə ki, bu söz həm də vaxt və planet mənalarında gözəl üslub məqamlarına salınımışdır. Üçüncü misrada ayın Pərinin gözəlliyindən utanıb yana keçməsindən bəhs edilir ki, bu, poetik dildə gizli (üzdə olmayan) bənzətmələrdən biri kimi dəyərli örnəklərdəndir.

Araşdırma göstərir ki, Abbas Tufarqanlının dilində köməkçi nitq hissələrinin üslub keyfiyyətləri çoxdur. Bu baxımdan, aşağıdakı örnək də maraqlıdır:

Yeridim, yeridim, yetə bilmədim,
Dərdü qəm əlindən yata bilmədim,
Bir yorğun ovçuyam, tuta bilmədim,
Ovum qarlı dağlar aşdı da getdi (Tufarqanlı, 2017: 90).

Burada *da*² ədatının birləşdirmə bağlayıcısının ifadə etdiyi mənaya şərikliyi diqqəti cəlb edir. Sözsüz ki, o, aşığın yuxarıdakı əsərində ədat kimi işlənmişdir. Lakin çağdaş dilimizdən fərqli mövqeyi ilə seçilir. Dilimizdəki *da*² ədatı, adətən, xəbərdən sonra gəlir. Belə bir məsələ də ortaya çıxır: Abbas Tufarqanlının dilində həmin ədat özündən sonrakı sözü sanki feli bağlama (aşdı da – aşaraq) mövqeyinə salır.

Abbas Tufarqanlının yaradıcılığında tərəvətini indi də yüksəkdə saxlayan axıcılıq xüsusi mövqeyə malikdir:

Durum dolanım başına,
Ala gözlü yar, gedirəm.
Ölsəm, boyuna sadağa,
Qalsam, intizar gedirəm (Tufarqanlı, 2017: 81).

Aşıq Abbas Tufarqanlının misraları özündən sonrakı dövrlərdə də aşıq poeziyasının bəzəyi olmuşdur. Ondan sonra gələn aşıqların dilində Abbas Tufarqanlının misraları bəzən olduğu kimi işlənmişdir. Məsələn ustad aşıqlardan olan Dədə Ələsgərin dilində aşığın “Durum dolanım başına” misrası ilə qarşılaşırıq:

Durum dolanım başına,
Qaşı, gözü qara Ceyran!
Saldın eşqin ataşına,
Eylə dərdə çara, Ceyran! Aşıq Ələsgər (2017, 203).

Ümumiyyətlə, ədəbi aləmdə, xüsusilə də aşıq poeziyasında eyni fikrin müxtəlif yollarla təqdimi faktları çoxdur. Məsələn, Abbas Tufarqanlı yaradıcılığından aşağıdakı örnəyə nəzər salaıq:

Yarın qapısında yüz qan eylədim,
Əl uzatdım, çəkdim, yüz qan eylədim,
Bir könülə dəydim, yüz qan eylədim,
Daha bir kəsinən yaman deyiləm (Tufarqanlı, 2017: 83).

Örnəyin üçüncü misrasında qəlbə dəyməyin ağırlığı tərənnüm edilir. Qəlbə dəymək yüz günaha (qan eləməyə) bərabər hesab olunur. Eyni fikrə Sarı Aşığın yaradıcılığında da rast gəlirik. Aşığın bayatılarından birində deyilir:

Mən Aşığam, yüz qandı,
Əlli qandı, yüz qandı,

Kəbə yıxmaq bir evdi,

Könül yıxmaq yüz qandı (Sarı Aşıq, 2017: 96).

Aşıqların hər ikisi XVII yüzillikdə yaşayıb yaratmışlar. Bu fikrin ilk olaraq onların hansına məxsusluğu bəlli deyil və buna ehtiyac da hiss olunmur. Ona görə ki, aşıqların hərəsi fikri özünəxas şəkildə ifadə etmişlər.

Abbas Tufarqanlının dilində “qərargah, bəndərgah” sözlərində qarşılaşdığımız *-gah* şəkilçisinin fərqli məqamına da rast gəlirik. Belə ki, bu şəkilçi *mənzil* sözünə qoşulmuşdur:

Bir dükançı gördüm, müdam oyaqdı,

Məhşər günü möminlərə dayaqdı.

Şəriət, təriqət, mərifət haqdı,

Əsil həqiqətin mənzilgahı var (Qasımlı, 2017: 490).

Abbas Tufarqanlının yaradıcılığında, əslində, epik növə aid olan atalar sözlərinin poetikləşmiş, lirikləşmiş bənzərsiz örnəkləri onun dilinin bədiiliyini və məna keyfiyyətini artıran faktor kimi seçilir:

Özündən kiçiyi işə buyurma,

Sözün yerə düşər, heç miqdar olmaz (Tufarqanlı, 2017: 82).

Qonşu yox istəyən ögzü var olmaz (Tufarqanlı, 2017: 82) və s.

Aşığın dilindəki nəsihət xarakterli fikirlər indi də sanbalını saxlayır. Ozan-aşıq mədəniyyətinin dəyərli bir mərhələsini təmsil edən Abbas Tufarqanlının orijinal poetik dili həmişə tərəvətlidir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Abbas Tufarqanlının dil-üslub özəllikləri üzərindəki araşdırmalar təsdiq edir ki, aşığın dilində bütün dil vahidlərinin üslub səviyyəsi vardır və bu mənada, üslub faktları qrammatik materiallardan irəlidə dayanır. Bədii dildə bu, təbii proseslərdən biridir. Bu mənada, Azərbaycan ədəbi-bədii dilində Abbas Tufarqanlının əbədi bir mövqeyi vardır.

Ədəbiyyat

1. Abbas Tufarqanlı / Aşıq ədəbiyyatı antologiyası (aşiq poeziyası), Bakı: Xalq Bank, 2017, s. 79-90.
2. Qasımlı M. Aşıqlığın padşahı – Abbas Tufarqanlı / Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, s. 484-494 .
3. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. (Tərtib edən: Həsərət Həsənov) Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 168 s.
4. Əlizadə S. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: 1966, 33 s.
5. Aşıq Ələsgər / Aşıq ədəbiyyatı antologiyası (aşiq poeziyası), Bakı: Xalq Bank, 2017, s. 202-215.
6. Sarı Aşıq / Aşıq ədəbiyyatı antologiyası (aşiq poeziyası), Bakı: Xalq Bank, 2017, s. 95-100